

UDK: 061.4 (497.5 Zagreb) "1967"

Stručni članak

Primljeno: 15.3.1999.

Projekt povijesti Zagrebačkog velesajma iz 1967. godine. (U povodu 90-godišnjice Velesajma)

MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

Odsjek za povijest - Filozofski fakultet, Zagreb, Republika Hrvatska

U ovom stručnom radu obrađuje se problem zašto do danas Zagrebački velesajam koji obilježava ove godine 90-godišnjicu postojanja nije dobio svoju pravu povijest. Pritom se ukazuje na dva važnija pokušaja da se ta povijest napiše, a osobita se pažnja posvećuje drugom projektu iz 1967. te se donose tekstovi tog projekta.

1.

Zagrebački velesajam otvoren je u rujnu 1909. pod imenom Zagrebački zbor. Od tada pa do danas proteklo je 90 godina, a ova najveća gospodarska manifestacija Zagreba još uvijek nema svoju znanstvenu monografiju, niti znadem da se na takovoj radi. Površni promatrač mogao bi zaključiti da se mi stidimo ove povijesti, iako bi na njoj morali inzistirati i dokazivati svoj doprinos u uključivanju južnoslavenskih prostora u gospodarski svijet Europe. Povjesničari 19. stoljeća dosta su učinili i povijest Dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe iz 1864., kao i velika Šumarsko-gospodarska izložba iz 1891. dosta je dobro zastupana u historiografiji. No čim dodemo na prag 20. stoljeća, naše spoznaje su nedovoljne, činjenice netočne, a interpretacije ili su pogrešne ili uopće ne postoje.

Zahvaljujući Zagrebačkom zboru i njegovim povjerenicima na velesajamskim priredbama drugih naroda Zagreb je zakoračio u gospodarstvo Europe, odnosno ona je prihvatila Zagreb kao vezu sa svim krajevima koji su ležali istočno od Zagreba, odnosno južno od Save. A tako je bilo sve do 1931. kada i Beograd otvara vrata svoga velesajma. Sa Slovenijom je situacija znatno drukčija i jer se tamo osniva velesajam 1921. te od tada Slovenija vodi svoj samostalan istup u svijet, iskorištavajući dakako Zagrebački velesajam za plasman svoje robe.

Zagrebački zbor osnovali su privrednici. Bili su to privrednici koji su 1901. osnovali Trgovački dom, 1904. godine Zemaljski savez industrijalaca, 1907.

godine Zemaljski savez trgovaca i Sekciju za promet vrednotama i robama (Zagrebačku burzu) te 1908. Zemaljski savez gostioničara. Zagreb je do tada postao privredni centar Hrvatske i imao je potrebu reklamiranja svojih proizvoda, svoga novca i svojih usluga. Savjetodavni karakter Trgovačko-obrtničke komore i anemični Muzej za trgovinu i obrt, koji se sve više pretvarao u etnografski muzej, činio se nedovoljnim ovim pristalicama američke reklame i agresivnog istupa. Tražila se akcija i zato je osnovan Zagrebački zbor.

O radu Zagrebačkog zbora uvijek se pisalo dok je trajao, ali uglavnom u novinama i katalozima. Kada je bio zatvoren, već se pomišljalo na traženje novih izlagača i za sljedeću godinu. Budući da od 1914. do 1922. nije bilo Zagrebačkog zbora trebalo je 1922. podsjetiti da njegove korijene treba tražiti u predratnom Zagrebačkom zboru, odnosno još ranije u Markovim i Margaretским sajmovima 19. stoljeća. Stoga 1922. Bojničić piše brošuricu "Zagreb", a budući da Srbija tada nije imala ništa slično i časopis širokog dometa *Nova Evropa* posvećuje mu pažnju.¹ Uoči petoga Zagrebačkog zbora u međuratnom razdoblju izlazi spomenica velikog formata "Peta godina ZZ" (Zagreb 1926.) u kojoj je nanovo objavljen članak dr. Jurja Tomičića "Zagrebački zbor prije rata"² Vjekoslav Klaić je napisao članak "Sajmovi u starom Zagrebu" i "Prva gospodarska i obrtna izložba u Zagrebu iz 1864.", a neki Č.Č. je objavio članak "Sajmovi, njihova bit, pojam i funkcija", dok su ostali članci "Veliki sajmovi i obrt", "Dosadnji rezultati pojedinih sajмова ZZ." i "osvrt na "specijalne izložbe" nepotpisani. Ostali sadržaj spomenice je praktične prirode s popisima članova upravnog, izvršnog, nadzornog, propagandnog, financijskog, industrijskog, trgovačkog, obrtničkog i stambenog odbora, a zatim slijedi petnaestak listova s poviješću onih poduzeća i reklama koje su financirale ovo izdanje u kvart formatu. Do danas je to još uvijek jedini pokušaj pisanja povijesti Zagrebačkog velesajma.

Poslije toga nemamo nikakvih pojedinosti o Zagrebačkom Zboru, ali od 1924. izlaze uoči Zborova brošure o Zagrebu, koje su ujedno i vodič, i čim je izdanje bilo rasprodano odmah se tiskalo novo, ponešto nadopunjeno i to je prethodnik današnjih luksuznih monografija o Zagrebu poslije 1945. godine. Takva izdanja izlaze 1924., 1928., 1930. i 1934. godine, a autori su Pavao Bolkovac, Aleksandar Balogh i Stjepan Srkulj.

Godine 1947. ponovno je otvoren Zagrebački velesajam na predratnoj lokaciji na Savskoj cesti s time da je proširen i na drugu stranu. Kao i kod drugih socijalističkih ustanova koje su vukle podijetlo od ranije i ovdje se negira njegovo polstoljetno djelovanje pa se o njegovoj prošlosti i ne piše sve do 1955. godine kada je napisana monografija "Zagreb".

Međutim 1959. je dr. Rudolf Bićanić³ koji se 1958. vratio iz gostovanja na sveučilištu u Austinu u Teksasu u Zagreb, napisao je u povodu pola stoljeća

¹ *Nova Europa*, peta knjiga, br. 4 od 1. VI. 1922. Čitav je broj posvećen sajmovima.

² Pretisak rada iz *Vijesnika Zagrebačkog sajma uzoraka iz 1922.*

³ Rudolf Bićanić (Bjelovar, 5. VI. 1905. - Zagreb, 9. VII. 1968.). Bio je političar HSS-a, ali i istaknuti gospodarski povjesničar, koji je razdoblje do 1941. promatrao sa stajališta

Zagrebačkog velesajma radnju "Zagrebački velesajam. Njegova uloga u narodnom gospodarstvu i perspektive njegovog razvoja 1909-1959." (126 str.). Rudolf Bičanić je bio impresioniran novim Zagrebačkim velesajmom na desnoj obali Save gdje su inozemni izlagači izgradili svoje paviljone s pravom besplatnog trogodišnjeg korištenja, a trudom arhitekta Haberlea novi sajamski grad je i sagrađen u najkraće vrijeme, a u jesen 1956. otvorio ga je gradonačelnik Večeslav Holjevac.⁴ Međutim, interpretacija gospodarske povijesti dr. Rudolfa Bičanića nije bila prihvatljiva socijalističkom vremenu, unatoč mukotrpnom Bičanićevu pokušaju da nađe svoje mjesto u socijalističko-komunističkoj Hrvatskoj. Njegov rukopis o Zagrebačkom velesajmu je prošao gore od njegova rukopisa "Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji" koji je ipak objavljen 1951. nakon dugotrajnih diskusija i dvojbi Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti. Za razliku od spomenute "Manufakture..." rukopis o Zagrebačkom velesajmu obuhvatio je prvu polovicu dvadesetog stoljeća, i u njemu su dana neka mišljenja koja su odstupala od tadašnjega službenoga stajališta gospodarske historiografije, a nije se moglo zaobići da je u socijalističkoj Jugoslaviji Zagreb prošao čak lošije nego u doba kapitalizma. Iako ovo djelo nije nikada objavljeno ugledu i utjecaju Rudolfa Bičanića u inozemnim krugovima Zagrebački velesajam za čitavu Jugoslaviju ostao je u Zagrebu, dajući time Zagrebu mogućnost da se i dalje razvija - iako s golemim teškoćama - kao trgovački centar socijalističke Jugoslavije.

Bičanićev rukopis o Zagrebačkom velesajmu sastoji se od osam velikih dijelova: A. Ekonomski položaj Hrvatske na početku 20. stoljeća i osnivanje Zagrebačkog zbora; B. Ekonomika Jugoslavije 1918-1929. i Zagrebački zbor; C. Zagrebački zbor u doba državnomonopolnog kapitalizma 1929-1940; D. Jugoslavija u periodu administrativnog upravljanja privredom 1945-1950; E. Novi privredni sistem 1950-1959; F. Perspektive razvoja Zagreba i Zagrebački velesajam; G. Uloga velesajma u socijalističkoj ekonomici; H. Statistički prilog. Upada u oči da uopće nema dijela koji se odnosi na 1941. i 1942. te se ova dva velesajma ne spominju kao da ni ne postoje.⁵

Poslije 1959. izašlo je još nekoliko knjiga u kojima je problematika Zagrebačkog velesajma zastupana u većoj ili manjoj mjeri, ali riječ je o radovima u kojima je uloženo nedovoljno truda u obradu povijesne problematike, za što je vjerojatno krivo vrijeme u kojem su objavljeni.⁶

građanske historiografije pa je njegov pokušaj da na to razdoblje primijeni neke druge metode ispadao prilično neuvjerljivo. Po svemu se vidi da je bio pristaša tržnog, a ne planskoga gospodarstva.

⁴ *Vjesnik*, 18. IX. 1989. - Uz osamdeseti jesenski međunarodni Zagrebački velesajam.

⁵ Ako bi se željelo objaviti ovaj Bičanićev rukopis morali bi se napisati opširni komentari i objašnjenja. Čitav Bičanićev trud urodio je samo jednim člankom "Zagrebački velesajam - barometar privredne situacije" u časopisu *Jugoslav Export* u kolovozu 1929. Rukopis se ne navodi u "Bibliografskom pregledu radova prof. dr. Rudolfa Bičanića" koji je izradio dr. Stanko Pintarić 15. X. 1969. (*Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 19, 1969., br. 3-4, 301.)

⁶ Uglavnom su godišnjice velesajma i dalje obilježavane vrlo skromno. Vrijedna spomena je monografija "Zagreb, velesajamski grad" (Zagreb 1986.) u izdanju Spektra i Drage

Kada je 1962. osnovan Institut za radnički pokret u Zagrebu na čelu s Franjom Tuđmanom u program istraživanja stavljene su i privredne teme. U Institut je dolazio dr. Rudolf Bičanić i dr. Ivo Vinski te su oba bili savjetodavci za obradu gospodarskih pitanja, a oni su i autori koji su popunili svojim radovima "Priloge za ekonomsku povijest Hrvatske" koji je izašao u Institutu 1967., a koji je svojim temama razbio krutost i vremensku ograničenost pisanja socijalističke političke ekonomije. Inicijativom ove grupe pokrenuto je i pisanje povijesti Zagrebačkog velesajma, kao ključnog spoja gospodarstva Zagreba i Hrvatske s Europom. Osnovana je 1966./1967. grupa koja je trebala do 1969. izraditi monografiju. Kao autori su inicirani dr. Miroslava Despot za razdoblje do 1918., dr. Mira Kolar - Dimitrijević za razdoblje do 1942., ing. Bruno Bušić za razdoblje poslije 1945. i dr. Tomislav Timet za financijsku problematiku. Međutim opet su se pojavili stari razlozi da nije dobro govoriti o povoljnom razvoju Zagreba u prošlosti, utoliko više što je u tom vremenu već dolazilo do ozbiljnih nesuglasica između Zagreba i Beograda zbog zaostajanja Zagreba u gospodarstvu, što je bilo moguće dokazati interpretacijom statistika. Isticanje Zagreba kao prvaka u gospodarstvu Jugoslavije u prošlosti unatoč nepovoljnim prilikama, ali i rezultati suvremenih istraživanja koji su upućivali na njegovo zaostajanje bili su suviše provokativni za tadašnje političke rukovodioce Hrvatske. Projekti su izrađeni, održana su tri sastanka autora i onda je opet sve zamrlo ad kalendas grecas, a kako mi se čini ni danas nema razumijevanja za znanstvenu obradu ove važne teme. Lijepa izložba održana 1995. u prostorijama Zagrebačkog velesajma nije odgovorila na pitanja iz njegove povijesti, iako je pokazala da postoji ostavština koju očito ne znamo dovoljno cijeniti.

Ne znam hoće li se 1999. obilježiti kao 90-godišnjica. Možda će se čekati 100-godišnjica kako bi ova najznačajnija manifestacija Zagreba i Hrvatske dobila svoju legitimaciju i kako bi se odalo priznanje onima koji su se borili da se Zagrebački velesajam drži i održi u 90 godina svoga rada.

Svakako bi bio zanimljiv odgovor zašto je to tako. Odgovor za međuratno pitanje možemo saznati iz mišljenja dr. Belina. U *Službenom vjesniku Zagrebačkog sajma uzoraka* napisao je dr. Ivo Belin 1922. članak "Značenje zagrebačkog velikog sajma". Belin piše da je Kraljevina SHS nastala iz dijelova koji prije nisu imali skoro nikakvih privrednih veza, ali da nije bilo veza ni između pojedinih dijelova Hrvatske-Slavonije, Slovenije, Vojvodine i Banata te da su pojedini dijelovi gravitirali prema Beču, a neki prema Pešti. Privredni savjet koji je osnovan u vladi u Beogradu trebao je imati savjetodavnu i vezujuću ulogu za

Zdunića na 145 str. Napominjem kao kuriozum da se u Gavranovićevom tekstu govori da je prvi Zagrebački zbor otvoren 14. VIII. 1910. na starom sajmištu, a onda se na str. 32. donosi fotografija s legendama da je "Treći u svijetu sajam suvremenog tipa, održan u Zagrebu 1909. pod nazivom "Zagrebački jesenski zbor". Vrlo je zanimljivo da se ta monografija ne nalazi pohranjena u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, iako bi se tamo morala nalaziti. Godine 1966. izašlo je praktično izdanje "Zagreb International Fair", s lijepim fotografijama Milana Babića, a izdanja tog naslova izlaze i kasnije, ali im značaj nije povijesni već praktični: osiguranje suradnje s izlagačima. U svim tim radovima povijesna problematika je preslabo ili netočno zastupana.

uravnoteženi trgovački razvoj zemlje, ali se pokazao vrlo konzervativnim, i nitko nije htio napustiti stare trgovačke veze. Belin zaključuje da se nismo ni poslije "ujedinjenja" mogli snaći u novim prilikama. Dvije godine kasnije Belin je napisao da je Zagreb bio trgovački i privredni centar Jugoslavije te da je Zagreb preuzeo u neku ruku ulogu ranijeg Beča i Pešte. Zagreb je u tom vremenu još uvijek bio najveći industrijski centar Jugoslavije, a trgovina u njemu bila je zasnovana liberalnije nego drugdje, pa je postojala i mogućnost osnivanja dioničkih poduzeća bez dozvole ministarstava, što je privuklo nekadašnje trgovačke i financijske komitente iz Beča i Pešte da odaberu Zagreb za svoje sjedište u Kraljevini SHS "jer je tu bilo moguće izigrati sve poteškoće koje su se u drugim krajevima stavljale inozemcima.". No tako je bilo do 1923. kada je ta povlastica ukinuta, a kasnije dolazi do unifikacije zakonodavstva na čitavom području Jugoslavije. Uz to beogradske vlasti su nastojale oslabiti velesajamsku važnost Zagreba. Ljubljana je dobila prije Zagreba dozvolu za održavanje sajma, a 1930. osniva se i Beogradski sajam, kao i sajam u Novom Sadu, a pravo na održavanje sajmova dobivaju i druga veća trgovačka središta pa čak i kotarska mjesta. Međutim svojom ponudom, sposobnošću organizatora da dade nešto novo, Zagreb je bio i ostao velesajamski centar za razliku od sajmova u drugim gradovima. On je bio "Zbor", sastajalište na kojem se dogovaralo što treba učiniti da se prevladaju teškoće koje su u privredi međuratne Jugoslavije bile česte i brojne, a Beograd, ma kako se trudio, nije ni do 1941. uspio od Zagreba preuzeti njegovu gospodarsku ulogu, barem ne u cjelini. To dakako Belin nije mogao napisati.

Nije se ništa slično moglo reći ni u spomenici iz 1926. godine "Peta godina Zagrebačkog zbora" (Zagreb 1926.), iako se kao autor javlja i Vjekoslav Klaić. Naime, ostali su pisci unitaristi jugoslavenskog opredjeljenja, a oni sudjeluju u ovom poslu samo zato što još nije postojao beogradski sajam, ali se vidi iz reklama da se podržavaju industrijalci bliži režimu.

2.

Predprojekt dr. Despot iz 1967. godine. Predprojekt i Projekti nastali su krajem 1966. i početkom 1967. i trebao je završiti izradom velike monografije o Zagrebačkom velesajmu. On je izrađen u sklopu Instituta za radnički pokret Hrvatske koji je tada vodio dr. Franjo Tuđman. Politička klima 1967. bila je slobodnija nego ona iz 1959. godine, kada je svoj rad napisao Rudolf Bičanić, utoliko više što je Jugoslavija u tom vremenu traženje izlaz iz gospodarske krize našla u osloncu na zapadnoeuropske zemlje.

Inicijativa za projekt je, kao što smo rekli, potekla vjerojatno od dr. Rudolfa Bičanića ili dr. Ive Vinskog, koji su 1965. i 1966. surađivali s Institutom kao savjetnici, pa se nastojala u Institutu osnovati ekonomska grupa koja bi mogla izrađivati monografije pojedinih privrednih grana, institucija ili tvornica. Nažalost, dr. Bičanić je uskoro prekinuo suradnju s Institutom i već je 1968. umro, ali je njegov rukopis o Zagrebačkom velesajmu bio poznat većini potencijalnih autora monografije o Zagrebačkom velesajmu 1967. godine.

Za kontrolu izrade projekta o Zagrebačkom velesajmu bio je u Institutu zadužen pomoćnik direktora Franje Tuđmana general Nikola Kajić⁷ ali je stručno vodstvo dobila dr. Miroslava Despot.⁸ Njezino veliko poznavanje problematike oko Zagrebačkog velesajma i nesebična pomoć mladim suradnicima omogućila je brzu izradu projekta, ali nije mogla utjecati i na njegovu realizaciju. Institutski događaji 1966. i 1967. doveli su do udaljavanja dr. Tuđmana i Kajića iz Instituta, a novoj upravi Instituta otkazana je suradnja na projektu jer su nepouzdati i "politički nepodobni".

Smatramo da se trebaju objasniti konture ovog projekta iz 1967. jer mogu poslužiti onima koji će, nadam se uskoro, napisati znanstvenu monografiju o Zagrebačkom velesajmu. Dakako da treba voditi računa o vremenu u kojem je projekt nastao, i o rječniku kojim je radi toga pisan, no ipak bio je to prvi projekt koji je pokušao Zagrebački velesajam prikazati u njegovu kontinuitetu od srednjeg vijeka, ne zanemarujući razdoblje kapitalističke Jugoslavije, što je bila novost i prilična hrabrost.

Radilo se ovako. Dr. Miroslava Despot je prvo sastavila predprojekt "Zagrebački velesajam", koji donosimo u cjelini bez ikakvih izmjena, a onda su potencijalni autori, osim dr. Timeta, čiji projekt nemam, razradili svoje dijelove koje donosimo u nastavku također bez izmjene.

Pred projekt "Zagrebački velesajam"

Uvod

Postanak i razvitak sajmova (vašara) u Evropi i kod nas. Slabe komunikacije pogoduju sajmovima. Povezanost sajmova sa crkvenim slavama (godovima). Npr. sajmovi u Padovi iz 1256., nastaju iz "sajma svetaca" i već 1607. imaju 100.000 m.kv. izložbenog prostora. Mjesta hodočašća u muslimanskim zemljama kao stjecišta sajmova (npr. Meka u Arabiji).

Već u XI. stoljeću u Zagrebu na Kaptolu obdržavaju se feudalni godišnji sajmovi. Sajmovi u Zagrebu, vezani na slave crkvenih patrona: veliki "kraljevski" sajam na Kaptolu, pa "markovski" i "margaretski" sajam na Griču. Sajamsko mjesto: neposredna okolina crkve, a trajanje i po 14 dana, pa i više. U XVII.

⁷ Nikola Kajić, rođen u Kalinovcu kraj Đurđevca, 5. XII. 1902. Bio je načelnik Štaba X. korpusa i komandant grada Zagreba poslije 1945. U mirovinu je otišao kao generalpotpukovnik. (*Vojna enciklopedija*, 4, Beograd 1972.). U Institutu za radnički pokret je 1967. radio kao pomoćnik direktora.

⁸ Miroslava Despot (Varaždin, 25. IX. 1912. - Zagreb, 13. VIII. 1995.), povjesničarka. Studirala je povijest na Filozofskom fakultetu poslije 1945. i već 1957. doktorirala na staklu proučivši depoe Muzeja za umjetnost i obrt gdje je radila. Od 1963. zaposlena u Institutu za radnički pokret u Sekciji za razdoblje 1850-1914., ali je već 1965. stavljena na čelo Centra za naučnu dokumentaciju, a 1973. otišla je u mirovinu kao znanstveni savjetnik. Autor više vrlo vrijednih radova iz gospodarske povijesti Hrvatske (*Hrvatski biografski leksikon*, 3, Zagreb 1993, 322).

stoljeću održava se već pet godišnjih sajmova na Griču, a svi su vezani za crkvene godove. Privilegiji sajamskih izlagača: (npr. izložbena se roba ne može plijeniti za vansajamske dugove izlagača, ograničuje se broj izlagača da se izbjegne prejaka konkurencija na sajmovima).

PRVO POGLAVLJE: RAZVITAK PRVIH SAJAMSKIH INSTITUCIJA U ZAGREBU DO OSNUTKA ZAGREBAČKOG ZBORA (ZZ)

Sjedinjenje Zagreba carskim patentom od 7. rujna 1850. Slobodni i kraljevski grad Gradec i općine Kaptol, Nova Ves i Vlaška ulica sa selima Trnjem i Horvatima stvaraju ujedinjeni Zagreb. Poslije ujedinjenja otpadaju sajmovi na Griču i ostaje samo "kraljevski sajam" na Kaptolu. God. 1900. pripojenjem Lašćine i Žitnjaka i četiri okolnih sela teritorij Zagreba raste na 64,375 km. kv. (on se udvostručuje) i broji 61.002 stanovnika, a u 1910. već 79.038 stanovnika. To područje Zagreba ostaje nepromijenjeno do 1945. god. Poslije 1850. prestaje "vašarenje" i stvaraju se stalne izložbe i smotre. God. 1841. osnovano je "Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo". Radja se ideja osnivanja izložbi. Jedanaest izložbi od 1852. i do 1910. Njihov cilj: povezivanje svih naših krajeva i stvaranje interesa za jedinstveno tržište. Zanimanje Trgovačko-obrtničke komore za sajmove. Najveće izložbe: u 1864. "Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba" i 1891. tzv. "Jubilarna izložba", povodom 50 godišnjice osnutka Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva u Zagrebu. Niče ideja o stvaranju stalne velesajamske ustanove, što 1909. dovodi do osnutka Zagrebačkog Zbora (ZZ). Faktori koji su sudjelovali na osnutku ZZ-a. Svrha ZZ: koncentracija ponuda, centar za privredne informacije, sada ne više direktna prodaja već se poslovanje odvija uzorcima i, konačno, unapredjenje turizma. Tri održana zbora do prvog svjetskog rata (u kolovozu 1910, 1911. i 1913.), i njihovi uspjesi. Zborno mjesto: tjesne prostorije bivše jahačke škole na početku današnje Martićeve ulice.

DRUGO POGLAVLJE: RAZVITAK SAJAMSKE MISLI I SAJAMSKIH INSTITUCIJA U RAZDOBLJU IZMEDJU OBA SVJETSKA RATA (1919-1940)

Zagreb do 1940. god. prerasta u veliki grad. Njegov stambeni fond se u ovom razdoblju od 22 godine učeterostručuje što dovodi do goleme poslovne konjunktore trgovine i zanatstva (u 1918. ima 18.262 stana sa 32.093 soba, a u 1940. već 72.526 stanova sa 114.731 sobom). Zagreb je središte jugoslavenskog privatnog novčarstva sa daleko najvećom novčanom akumulacijom u Jugoslaviji, središte uvozne, posredničke i tranzitne trgovine, kao i trgovine na veliko, te izvozne trgovine za finalne proizvode. Zagreb je središte industrije, a osobito preradivačke. Golemi značaj zagrebačkog zanatstva. Svi ti momenti daju značenje ZZ-u. ZZ odbacuje službeno-zabavni karakter svojih priredbi i postaje čisto komercijalna ustanova sa ciljem da privuče i inozemne izlagače. U 1922. ZZ priredjuje svoj prvi međunarodni velesajam sa 117 izlagača iz inostranstva. ZZ

postaje jedan od prvih članova Međunarodne unije velesajmova, osnovane 1925. god., sa sjedištem u Parizu. Značenje toga članstva za ZZ. Međunarodni Zagrebački Jesenji Velesajam. Od 1922. do 1940. održano 37 velesajmova i 186 specijalnih izložbi i salona (automobila, turizma i sporta, zanatstva, ugostiteljstva, domaće radinosti, riba itd.). God. 1927. ZZ seli na Savsku cestu (bivša tvornica pokućstva Bothe i Ehrmann, današnji Studentski centar).

Prva tema: Zagreb kao prvoklasno željezničko čvorište s izvanrednim željezničkim komunikacijama s inostranstvom, osobito sa zapadnim zemljama, kao i komunikacija u svim smjerovima i sa svim krajevima Jugoslavije, ubrzo se poslije Ujedinjenja izgrađuje u središte uvozne i posredničke trgovine kao i trgovine na veliko, a isto tako i u središte izvozne trgovine jugoslavenskih finalnih proizvoda, što sve diže vrijednost Zagrebačkog Zbora, a mnogo više i Zagrebačkog Velesajma u međunarodnoj trgovini.

Druga tema: Zagreb kao središte jugoslavenskog privatnog novčarstva s neusporedivo najvećom novčanom akumulacijom u državi. Njegovi su privatni novčani zavodi glavni osnivači, pokretači i kreditori mnoge industrije u Zagrebu i u državi.

Treća tema: Zagreb kao centar zanatstva, i to posebno onih njegovih grana koje su najviše doprinesle akumulaciji kapitala i zahtijevale visoki stupanj stručne spreme, a često su i izrasle u male industrije (vodoinstalacije, gradjevinarstvo, gradjevna bravarija i limarija, metalo-preradjivački zanati, električarstvo, gradjevna i umjetna stolarija, centralno grijanje, liftovi). Zanatstvo doprinosi uspjesima zagrebačkih velesajmova i obratno. Zagrebački velesajmovi doprinose afirmaciji zagrebačkog zanatstva.

TREĆE POGLAVLJE: RAZVITAK ZAGREBAČKOG VELESAJMA POSILIJE DRUGOG SVJETSKOG RATA.

Već 1946. godine pada odluka o obnovi Zagrebačkog Zbora, sada zamišljenog kao Zagrebački Velesajam. U 1949. on se širi i na zapadnu stranu Savske ceste. Godine 1953. uvadja se: Proljetni Zagrebački Velesajam samo za domaće izlagače, sada i za zanatstvo. Godine 1955. pada odluka o preseljenju Velesajma na desnu obalu Save. Održavaju se manifestacione i dokumentarne izložbe za buduće serijske proizvode. Od 1951. Zagrebački Velesajam prelazi na komercijalno poslovanje i zaključci rastu od dvije milijarde dinara u 1951. na više od 50 milijardi dinara u 1955. Prvi Međunarodni Proljetni Zagrebački Velesajam od 13. do 23.IV.1957. proširuje se i na inostrane izlagače. U 1957. održan prvi puta Zagrebački Velesajam na desnoj obali Save. Novi Zagrebački Velesajam sa svojih 165.000 m.kv. sajamskog prostora spada među najljepše i najveće u svijetu. Njegov je uspjeh ogroman: 1.453.000 posjetilaca na obim priredbama (proljetnoj i jesenjoj) i 164.885 m. kv. brutto izložbenog prostora. Razlozi uspjeha: golemi sajamski prostor, suvremeno izgrađeni i prostrani sajamski objekti (već tada njih 28), inicijativa njegove uprave i savršena organizacija sajma, izvanredno povoljan geografski

smještaj Zagreba i savršene željezničke komunikacije Zagreba s inostranstvom za uvoz robe kao i za izvoz jugoslavenskih finalnih proizvoda.

3.

Nakon što je vodstvo Instituta bilo upoznato s Predprojektom dr. Miroslava Despot, sastala se u Institutu 23. veljače 1967. grupa suradnika Instituta za radnički pokret koji su bili pozvani da rade na projektu. Bili su to dr. Miroslava Despot, te stručni suradnici dr. Tomislav Timet,⁹ Mira Dimitrijević (Kolar)¹⁰ i Bruno Bušić.¹¹ Sastanak je otvorio pomoćnik direktora Nikola Kajić, a prisutan je bio tajnik Instituta Josip Madjar. General Kajić je izvijestio da je razgovarao s ravnateljem Zagrebačkog velesajma Ivanom Baćunom o potrebi i nužnosti pisanja i izdavanja povijesnog prikaza o začetku i razvoju Zagrebačkog velesajma. Učesnici sastanka su se složili da bi "knjiga trebala biti pisana temeljito sa korištenjem sve raspoložive arhivske i druge gradje, uzimajući u obzir najnovija povijesna saznanja o promatranom vremenskom periodu." Bilo je naglašeno "da će knjiga biti namijenjena u prvom redu inozemnim izlagačima, privrednicima i kreatorima ekonomske politike određenih zemalja, te da će radi toga morati da snagom iznesenih činjenica i izvedenih zaključaka predoči svu monumentalnost, ekonomsku stabilnost i perspektivnost Zagrebačkog velesajma." Svi su se složili da će radi zamašne gradje i dugog vremenskog perioda kroz koji se odvijao postanak sajмова i njihovo prerastanje u Velesajam biti potreban ekipni rad. Dogovoreno je da bi dr. Miroslava Despot obradila razdoblje od najstarijih vremena do 1914., Mira Dimitrijević (Kolar) od 1914. do 1941., a Bruno Bušić razdoblje od 1941. do današnjih dana, dok bi dr. Tomislav Timet obradio financijske izvore sredstava za pokretanje sajмова, Zagrebačkog Zbora i Velesajma. Trebalo je "radi objektivnih razloga" sklopiti ugovor o pisanju monografije naj-

⁹ Dr. Tomislav Timet (Zagreb, 1895. - Zagreb, umro). Dugo godina radio u bankarskoj službi. Nakon što je 1961. objavio u Zagrebu knjigu "Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine" primljen je 1964. za suradnika Instituta za radnički pokret, gdje se je bavio proučavanjem financijskih problema do 1941. godine, objavivši u *Prilogima za ekonomsku povijest Hrvatske 1967.* dva značajna rada iz te problematike.

¹⁰ Mira Dimitrijević (Kolar) (rod. Koprivnica, 9. VII. 1933.) Nakon rada u izvoznom-uzvoznom poduzeću Kemikalija i rada u Historijskom arhivu Zagreba zaposlila se 1964. u Arhivu Instituta za radnički pokret, a 1966. premještena je u Znanstveni odjel. Na projekt o Zagrebačkom zboru bila je predložena s obzirom na poznavanje arhivske grade u Historijskom arhivu, gdje se čuvala izvorna dokumentacija Zagrebačkog zbora.

¹¹ Bruno Bušić (Donji Vinjani, 6.X.1939. - Pariz, 16.X.1978). Završio je 1964. Ekonomski fakultet u Zagrebu i s preporukama svojih profesora kao odličan student zaposlio se 1965. u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske. Njegovo uključivanje u projekt događa se u vrijeme kada se vratio u Zagreb iz Austrije kamo je pobjegao 1966. kako bi izbjegao 10-mjesečni zatvor, a nakon što je maknut Ranković, nije ni pozvan na izdržavanje kazne. Rad na projektu o Zagrebačkom velesajmu je posljednji Bušićev rad u Institutu te je i rad "Društveno-gospodarski razvitak grada Zagreba", (*Hrvatski književni list*, 1969, br. 18, 8.-9.) nastao u okviru ovog posla. Prema tome treba korigirati mišljenje Vinka D. Lasića da je taj rad nastao kao diplomatska radnja. (Bruno BUŠIĆ, *Jedino Hrvatska*, Toronto 1983., str. XI).

kasnije u travnju 1967. Slijedeći sastanak zakazan je za 3. ožujka, i sada su pored Kajića bili prisutni samo autori nikada ostvarene monografije. Dr. Despot je već imala viziju kako bi monografija trebala izgledati, ali je ukazala da o sredstvima ovisi koliko će biti likovnih priloga i da li će oni biti ukomponirani u tekst ili će se nalaziti na kraju pojedinih dijelova. Naglašeno je da bi Zagrebački Zbor, odnosno Velesajam trebao biti srž monografije, dok bi se ostale društveno-političke i ekonomsko-materijalne činjenice i promjene iznijele kako bi se "bolje mogao sagledati značaj Zagrebačkog velesajma". Već na ovom sastanku bili su proanalizirani kratki projekti izloženi na ovom sastanku, te je zaključeno da se oni prošire i konkretiziraju te da se dadu na uvid ravnatelju Velesajma Bačunu, kako bi se onda moglo o projektu raspravljati. Dr. Miroslava Despot je predložila dvije sinhronne tabele gdje bi Zagrebački velesajam dobio usporedbu sa sajamskim priredbama u svijetu. Na tom je sastanku dogovreno da će se razgovarati s dr. Franjom Tuđmanom i da do 6. ožujka 1967. treba dostaviti nove prijedloge, koji su i izrađeni, ali nikada više nije održan novi sastanak niti se prišlo realiziranju projekta, a nije do danas izrađena znanstvena monografija o Zagrebačkom velesajmu, iako se ne jednom ukazala potreba da se objasni zašto je uloga Zagreba u okviru svjetske i europske trgovine tako važna.¹²

U nastavku donosimo ove projekte u cjelini, ali ispuštamo opis slikovnog materijala u projektu dr. Despot i M. Dimitrijević, dok projekt Bušića donosimo s priložima jer su mnogo jače sadržajno vezani uz projekt nego u drugih autora. Projekt dr. Timeta ne posjedujemo, ako je uopće izrađen.

X.

Miroslava Despot:

1. HISTORIJAT ZAGREBAČKIH SAJMOVA I PRVIH GOSPODARSKIH IZLOŽABA DO PRVIH ZBOROVA PRED I. SVJETSKI RAT. Ukupno 120 str., 35 fotografija.¹

I. Zagrebački sajmovi u srednjem vijeku. (5 str.) Njihov postanak i razvoj, kao i značaj za trgovinu i promet Zagreba u XIII. i XIV. stoljeću.

II. Zagrebačka trgovina u XV. i XVI. stoljeću i prvi cehovi. (5 str.)

III. Zagreb u XVII. i XVIII. stoljeću prema opisima suvremenika: Ivana Vajkharda Valvasora i Andrije Jambrešića. (5 str.)

IV. Obrt, trgovina, promet i proizvodnja u XVII. i XVIII. stoljeću (15 str.)

a. Pojava trgovca Millpochera u XVII. st.;

b. Prve zagrebačke manufakture; suknaara Franje Kuševića; manufaktura papira.

¹² Zapisnici, projekt M. Despot i projekti svih triju autora nalaze se u Mire Kolar-Dimitrijević kao kopije.

¹ Danas je ovo razdoblje vrlo dobro obrađeno u objavljenim radovima dr. Miroslava Despot, dr. Igora Karamana, dr. Igora Gostla, dr. Agneze Szabo i drugih koji su pisani poslije 1967. godine.

V. Trgovina i proizvodnja Zagreba u XIX. stoljeću (30 str.)

- a. Sajmovi početkom XIX. stoljeća.
- b. Gospodarsko društvo i njegov rad na održavanju prvih zagrebačkih izložaba g. 1852. i g. 1853.
- c. Zagrebačka trgovačka komora i njeni prijedlozi za održavanje jedne oveće izložbe u Zagrebu g. 1857.
- d. Gospodarska izložba u Zagrebu g. 1864. Njen postanak i razvoj. Organizacija, pripremni radovi, odraz u štampi, domaćoj i stranoj, uspjesi u društvenom i privrednom pogledu.

VI. Naši izlagači na evropskim izložbama od 1867. do godine 1885. (10 str.)

- a. Izložba u Parizu i izvještaj Antuna Jakića, tadašnjeg predsjednika zagrebačke trgovačke komore g. 1867.
- b. Izložba u Beču g. 1873, nagrađeni izlagači iz Hrvatske i Slavonije prema suvremenom izvještaju Abela Lukšića.
- c. Milan Krešić, tajnik Zagrebačke trgovačke komore o izložbi u Trstu.
- d. Uspjesi naših izlagača u Pešti g. 1885.

VII. Gospodarska izložba u Zagrebu godine 1891. (20 str.)

- a. Izložba u Osijeku g. 1889.
- b. Jubilarna izložba u Zagrebu u povodu 50-godišnjice opstanka Gospodarskog društva u Zagrebu. Političko privredni značaj izložbe. Dolazak Dalmatinaca u Zagreb na otkrivanje spomenika Andrije Kačića Miošića. Izlagači iz Istre na izložbi. Umjetnička izložba.

VIII. Izlagači iz Hrvatske na milenijskoj izložbi u Pešti g. 1896. i 1900. g. u Parizu. (10 str.)

- a. Milenijska izložba u Pešti, izlagači iz Hrvatske prema suvremenom izvještaju tajnika Zagrebačke komore Milana Krešića. Opis pojedinih hrvatskih paviljona.
- b. Milan Krešić o pariskoj izložbi g. 1900. Odras nepovoljnih političkih prilika u Hrvatskoj izražen malim brojem izlagača u Parizu.

IX. Trgovačko-obrtni muzej u Zagrebu (5 str.)

- a. Postanak i razvoj muzeja.
- b. Muzejske izložbe kao nukleus kasnijeg Zagrebačkog Zbora.

X. Gospodarska izložba u Zagrebu g. 1906. (5 str.)

Njen značaj u odnosu na razvoj naše poljoprivrede krajem XIX. i početkom XX. stoljeća.

XI. Postanak i razvoj "Zagrebačkog Zbora" (10 str.)

- a. Društvo "Zagrebački Zbor", njegov postanak g. 1909.
- b. Prvi Zbor mjeseca kolovoza g. 1910.² - odraz u suvremenoj zagrebačkoj štampi.

² To je zapravo drugi zbor, jer je prvi održan u rujnu 1909. godine u organizaciji Maksa Mautnera i Rudolfa Horvata. (M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Makso Mautner i osnivanje Zagrebačkog Zbora. *Novi Omanut*, 1999, br. 32-33, siječanj - travanj, 9.-10.)

c. Zagrebački zborovi g. 1911. i 1913, njihovi uspjesi kao uvod u poslijeratne Zborove.

Zagreb, 15. III. 1967.

Dr. Miroslava Despot, v.r.

x.

Mira Dimitrijević (Kolar)

2. ZAGREBAČKI ZBOR U RAZDOBLJU IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA¹

1. Razvitak Zagreba kao privrednog središta Hrvatske i Zagrebački Zbor kao manifestacija tog razvitka. (25 str.)

Ekonomski i politički položaj Hrvatske i Dalmacije poslije Prvog svjetskog rata u novostvorenoj državi.

Razlozi osnivanja Zagrebačkog Zbora. Nepovezanost pojedinih krajeva naše zemlje u trgovačkom pogledu, produžavanje tradicionalnih trgovačkih veza pojedinih krajeva s inostranstvom (Dalmacija je bila orijentirana na Trst, slovenija na Graz, Makedonija na Solun itd.) doveli su do nezadovoljstva hrvatske industrijske buržoazije. Uslijed povoljnih carinskih zaštita domaća industrija doživjela je procvat, međutim zbog razjedinjenosti i onako siromašnog tržišta nije mogla naći mogućnost plasmana svojih proizvoda. Budući da su Slovenija i Hrvatska imale najrazvijeniju industriju, a i ratom neoštećene potencijale, ideja manifestacije proizvedene robe dolazi upravo u tim krajevima, koji su već imali tradiciju na tom polju, te je 1921.g. bio otvoren ljubljanski, a 1922. i Zagrebački Zbor.

Prednosti Zagreba. Zagreb je bio sjedište:

- a. Industrije i zanatstva;
- b. Trgovine;

c. Novčarstva (najveća koncentracija novčanog kapitala u zemlji). Prikaz svake grane u međuratnom razdoblju uz pomoć statističkih tabela i to posebice za Hrvatsku, a posebice za Zagreb. (1912 g., 1921, 1931, 1938.) Prikaz investicija na području Hrvatske. Razvoj pojedinih industrijskih grana. Nacionalni dohodak po glavi stanovnika.

¹ Uoči održavanja Prvog Zagrebačkog velesajma I. Bojničić je objavio brošuricu "Zagreb", a 1924. je izašla brošura "Zagreb i Zagrebački Zbor" Pavla Bolkovca i Aleksandra Balogha s vrlo lijepim slikama i reklamama. Ova brošura nije datirana, pa se dijelila do 1928., kada je za praktične potrebe stranih izlagača objavio vodič "Zagreb u prošlosti i sadašnjosti. 1093-1928." povjesničar i tada gradonačelnik Stjepan Srkulj, pa je drugo izdanje izašlo 1930. a treće 1936. Do danas nitko nije pisao sustavno i Zagrebačkom Zboru niti piše danas, iako je očuvana arhivska građa, među kojima ima prekrasnih reklamnih izložaka koji se povremeno koriste na izložbama plakata i sl. Podaci se mogu naći i u *Službenim vjesnicima Zagrebačkog sajma uzoraka*, odnosno *Službenim katalozima Zagrebačkog velesajma*, koji izlaze od 1922. do 1942. i opet od 1947. dalje, (Sveuč. bibl. sig. 132.326) te u *Sajamskim novinama* (Sveuč. bibl. 86754).

d. Povoljan geografski položaj Zagreba (Jednako udaljen od svih krajeva zemlje).

e. Dobre saobraćajne veze. (Željeznica, Sava, ceste, viopromet od 1925.)

f. Zagreb je već tada pokazivao tendenciju naglog bujanja. Prikaz kvantitativnog i kvalitetnog sastava stanovništva i porast istog u odnosu na prijeratno razdoblje (1921. 1931.) Razlozi. Prikaz stambene izgradnje.

g. Sloboda osnivanja ustanova. Do 1923. bilo je moguće u Zagrebu bez ikakvih formalnosti osnovati prodajne organizacije i zastupstva, što je potaknulo inostrane firme da tu osnuju svoje tvrtke.

h. Zagreb je bio područje na kojem se je govorilo na stranim jezicima, što je olakšavalo poslove oko priređivanja Zbora.

Slabosti Zagreba. Najveći nedostatak Zagreba bio je što on nije bio i politički centar zemlje. Oporavljena srpska buržoazija uvidjela je ubrzo nakon Vidovdanskog ustava da može iskoristiti svoj povoljni politički položaj i za dobitke na privrednom polju (npr. prijevozne tarife za robu). Tome je naročito pomogla zavisnost svih privrednih aktivnosti od centralnog zakonodavstva, koje je bilo u rukama srpskih kapitlaista, naročito poslije 1929. godine, kada je Hrvatska bila oslabljena zbog velikih gubitaka izazvanih trgovinom poljoprivrednih proizvoda. Pored toga nacionalno i strukturalno vrlo raznolika kapitalistička klasa Hrvatske nije istupala jedinstveno, a Hrvatska seljačka stranka dugo vremena nije pokazivala veći interes za industrijski razvitak.

Osim toga pored sajma u Ljubljani, 30-ih godina javljaju se i međunarodni sajmovi u Beogradu, što je znatno utjecalo na poslovanje Zagrebačkog Zbora.

Glavne karakteristike Zagrebačkog Zbora. Tri su glavna obilježja Zagrebačkog Zbora u međuratnom razdoblju:

1. On ima *općejugoslavenski* značaj s određenom specijalizacijom. Naime Zagrebački Zbor je osnovan da pomogne mladoj kapitalističkoj klasi Hrvatske da plasira svoje proizvode na velikom jugoslavenskom tržištu. Međutim, kada se je već vidjelo da u zemlji dominira poljoprivreda, onda i Zagrebački Zbor nastoji da se specijalizira u dva pravca: a. U pravcu unapređivanja *poljoprivredne* proizvodnje uvođenjem modernih strojeva u poljoprivredu i poboljšanjem postojećih poljoprivrednih proizvoda (sajmovi rasplodne stoke, vune, vina itd.) s čime je Zagrebački Zbor dobio velik broj posjetilaca sa sela, naročito kada je prema Zakonu o unapređivanju stočarstva od 1929. uvedeno svakogodišnje dodjeljivanje nagrada najboljim uzgajivačima stoke, i b. u pravu *modernizacije postojeće industrije*, prikazujući najnovija dostignuća na polju industrijske tehnike u svijetu. Tako je 1932. priređen specijalni sajam za upotrebu elektriciteta i radio aparata, a 1939. prikazana je televizijska izložba. U ovu grupu spadaju i značajni automobilski saloni, i modernizacija voznog parka.

2. Zagrebački Zbor imao je *međunarodni* značaj, te je bio član Internacionalne trgovačke komore u Parizu (ITK), koja na sjednici Des organisateurs de Foires Internationales izrađuje rezoluciju br. 1. od 1924. o međunarodnim sajmovima. Zagrebački Zbor je također član Unije internacionalnih sajmova u Milanu.

d. Povoljan geografski položaj Zagreba (Jednako udaljen od svih krajeva zemlje).

e. Dobre saobraćajne veze. (Željeznica, Sava, ceste, viopromet od 1925.)

f. Zagreb je već tada pokazivao tendenciju naglog bujanja. Prikaz kvantitativnog i kvalitetnog sastava stanovništva i porast istog u odnosu na prijeratno razdoblje (1921. 1931.) Razlozi. Prikaz stambene izgradnje.

g. Sloboda osnivanja ustanova. Do 1923. bilo je moguće u Zagrebu bez ikakvih formalnosti osnovati prodajne organizacije i zastupstva, što je potaknulo inostrane firme da tu osnuju svoje tvrtke.

h. Zagreb je bio područje na kojem se je govorilo na stranim jezicima, što je olakšavalo poslove oko priređivanja Zbora.

Slabosti Zagreba. Najveći nedostatak Zagreba bio je što on nije bio i politički centar zemlje. Oporavljena srpska buržoazija uvidjela je ubrzo nakon Vidovdanskog ustava da može iskoristiti svoj povoljni politički položaj i za dobitke na privrednom polju (npr. prijevozne tarife za robu). Tome je naročito pomogla zavisnost svih privrednih aktivnosti od centralnog zakonodavstva, koje je bilo u rukama srpskih kapitalista, naročito poslije 1929. godine, kada je Hrvatska bila oslabljena zbog velikih gubitaka izazvanih trgovinom poljoprivrednih proizvoda. Pored toga nacionalno i strukturalno vrlo raznolika kapitalistička klasa Hrvatske nije istupala jedinstveno, a Hrvatska seljačka stranka dugo vremena nije pokazivala veći interes za industrijski razvitak.

Osim toga pored sajma u Ljubljani, 30-ih godina javljaju se i međunarodni sajmovi u Beogradu, što je znatno utjecalo na poslovanje Zagrebačkog Zbora.

Glavne karakteristike Zagrebačkog Zbora. Tri su glavna obilježja Zagrebačkog Zbora u međuratnom razdoblju:

1. On ima *općejugoslavenski* značaj s određenom specijalizacijom. Naime Zagrebački Zbor je osnovan da pomogne mladoj kapitalističkoj klasi Hrvatske da plasira svoje proizvode na velikom jugoslavenskom tržištu. Međutim, kada se je već vidjelo da u zemlji dominira poljoprivreda, onda i Zagrebački Zbor nastoji da se specijalizira u dva pravca: a. U pravcu unapređivanja *poljoprivredne* proizvodnje uvođenjem modernih strojeva u poljoprivredu i poboljšanjem postojećih poljoprivrednih proizvoda (sajmovi rasplodne stoke, vune, vina itd.) s čime je Zagrebački Zbor dobio velik broj posjetilaca sa sela, naročito kada je prema Zakonu o unapređivanju stočarstva od 1929. uvedeno svakogodišnje dodjeljivanje nagrada najboljim uzgajivačima stoke, i b. u pravu *modernizacije postojeće industrije*, prikazujući najnovija dostignuća na polju industrijske tehnike u svijetu. Tako je 1932. priređen specijalni sajam za upotrebu elektriciteta i radio aparata, a 1939. prikazana je televizijska izložba. U ovu grupu spadaju i značajni automobilski saloni, i modernizacija voznog parka.

2. Zagrebački Zbor imao je *međunarodni* značaj, te je bio član Internacionalne trgovačke komore u Parizu (ITK), koja na sjednici Des organisateurs de Foires Internationales izrađuje rezoluciju br. 1. od 1924. o međunarodnim sajmovima. Zagrebački Zbor je također član Unije internacionalnih sajmova u Milanu.

1929.-1934. godine. Broj stranih izlagača za vrijeme velike krize opada, a i domaći proizvađači prisiljeni su na veće zalaganje, te njihov broj raste. Međutim opaža se promjena asortimana. Veća pažnja posvećuje se rudama i mineralima, s kojima se nastoji privući pažnja stranaca (1933. i 1934. postavljaju se izložbe "naše rude i kamenje." Veća pažnja stavlja se i na turističke izložbe, kao i na njegovanje narodnih rukotvorina, koji su dosta traženi u inozemstvu.

Nastoji se potaknuti i prizvodnja nekih domaćih roba (1931. anketa o vuni i kudeljji, 1932. anketa o kućnoj radinosti i ćilimarstvu). Međutim interes za poljoprivredne proizvode opada, jer je sve teže plasirati žito na svjetskom tržištu bez pomoći države.

1935-1940. godine. Otvaranje Beogradskog Zbora odvušlo je neke izlagače u Beograd, a Zagrebački Zbor mijenja svoje usmjerenje. Treći Reich i Italija dobivaju sve više prostora i sve veće značenje. (Maiwald u ime Werberat der deutschem Wirtschaft organizirao je u Zagrebu svoj izložbeni paviljon). To je vrijeme preseljenja Zagrebačkog Zbora na Savsku cestu.

Zadnji veliki sajam održan je 1939. godine, kada je bilo čak 686 stranih i 310 domaćih izlagača. Ratna situacija odražava se i na izložbama.

1941.-1942. godine. Nezavisna Država Hrvatska pokušala je produžiti sajmove, ali ratne godine i opća privredna situacija omogućile su samo dvije izložbe, koje su imale izraženo propagandni i ratni karakter.

3. Kronološki popis općih i specijalnih sajmova.(4 str.) Nizanje sajmova i opis zaštitnog znaka svakog od 36 sajmova.

4. Tabela i grafički prikazi općih i specijalnih sajmova.(20 str.)

a. Izlagači po državama (domaći, strani).

b. Domaći izlagači po pokrajinama. (Tako 1922. na Zagrebačkom Zboru Hrvatska sudjeluje sa 359, Slovenija sa 87, Vojvodina sa 40, Bosna sa 26, Dalmacija sa 10 i Srbija sa 12 izlagača). Zaključak.

c. Izlagači po strukama (Industrija kože i izradbi iz kože, Industrija drva i izradbi iz drva, industrija živežnih namirnica, tekstilna industrija, industrija papira i grafike, kovinarska industrija, gospodarski strojevi, elektrotehnika, kemija i zdravstvo, građevna industrija).

d. Analiza prometa sklopljenih ugovora.

e. Tabela završnih računa Zagrebačkog Zbora po godinama.

f. Tabela broja posjetilaca (1922. bilo je 300.000 posjetilaca.)

5. Redovite izložbe Zagrebačkog Zbora. (10 str.)

a. *Međunarodne izložbe automobila (autosaloni) I-XVII (1924.-1940.).* Nastanak ovih izložbava, veliki uspjeh i financijski učinak. Tabela izloženih automobila. Tabele broja prodanih kola. Tabela broja posjetilaca.

b. *Medicinske i higijenske izložbe.* G. 1924. postavljena je prva takova izložba, a 1929. druga.

c. *Zimska izložba* ili izložba peradi, kunića, golubova i prica. Prva izložba te vrsti postavljena je 1928. godine i do 1940. održano je 18 izložbi te vrsti. Tabele.

d. *Izložba kakteja, sukulenata i cvijeća.* (Od 1931. stalno, a prije toga povremeno).

e. *Izložbe i sajam stoke.* (Od 1928. stalne izložbe). Tabela nagrađene stoke i tabela broja izlagača.

f. *Izložba pasa* (Od 1925. godine.) Tabela nagrađenih pasa i broja izlagača.

6. Prigodne izložbe Zagrebačkog Zbora. (2 str.)

G. 1926 Međunarodna izložba plakata; 1930. Međunarodna fotografska izložba; 1935. Obrtnička izložba prigodom Zanatlijskog tjedna; 1935. Izložba obrane od napadaja iz zraka; Lovačke izložbe; 1939. Televizijska izložba itd.

7. Izgradnja Zagrebačkog Zbora i pitanje njegovog smještaja. (6 str.)

1922.-proljeća 1936. u Martičevoj ulici. Industrijska palača, izgradnja pojedinih domaćih i stranih paviljona, raspodjela prostora. G. 1923. Zagrebački Zbor ima pet zgrada i 25 paviljona. U 1923. Česi, Francuzi i Englezi imaju svoj paviljon, a 1925. i Belgijanci. Oskudica prostora i nastojanje da se nađe novo rješenje.

Jesen 1936.-1942. na Savskoj cesti. Izgradnja ulaza, pojedinih paviljona itd.

8. Propaganda i publikacije Zagrebačkog Zbora.(5 str.)

a. Jubilarna proslava Zagrebačkog Zbora (1927. je proslavljena petogodišnjica).

b. Djelovanje Propagandnog odbora Zagrebačkog Zbora. Naručivanje pojedinih znakova kod umjetnika. Od 1937. uvode se i posebne nagrade posjetiocima Zagrebačkog Zbora, a prva nagrada je automobil.

c. Publikacije Zagrebačkog Zbora: Službeni vijesnik zagrebčakog sajma uzoraka 1922-1942; Sajamski vijesnik - Messezeitung 1933-1938; Katalog izlagača ZZ-a; Mali katalog sajмова (1924-1939); Zborski dnevnik 1938-1942; Zborske novine 1939-1940.

d. Najvredniji napisi o Zagrebačkom Zboru u tuzemnoj i inozemnoj štampi.

9. Kazališne i druge priredbe održavane prigodom trajanja Zagrebačkog Zbora. (10 str.)

U ovom dijelu prikazat će se najpoznatija gostovanja i priredbe u Zagrebu u vrijeme održavanja Zbora. Prikazat će se kazališne predstave, koncerti, modne revije (od 1924.), sportske utakmice (nogomet, tenis, vaterpolo, lakoatletski meetinzi itd.)

III. Općina grada Zagreba i Zagrebački Zbor. (6 str.)

Iz sastava pojedinih odbora vidi se da su najistaknutiji predstavnici industrijskog i novčarskog svijeta Zagreba bili uključeni u rad Zagrebačkog Zbora. Nije slučajnost da je 1921. na čelu Zagrebačkog Zbora Josip Ratković, član ravnateljstva Prve hrvatske štedionice, budući da je Zagrebački Zbor trebao novčani zajam za svoj osnutak, a s istog razloga predsjednik je 1935. Rudolf Erber, koji je bio ne samo načelnik Gradskog poglavarstva Zagreba, već i glavni

ravnatelj Gradske štedionice, jer je i preseljenje Zbora na Savsku cestu bilo skopčano s novčanim potrebama. Gradsko poglavarstvo je vidjelo mnogostruku korist od Zagrebačkog Zbora i radi posjeta stranaca i radi smanjivanja nezaposlenosti u gradu. Grad je stoga 1921. poklonio zemljište od 30.000 m. kv. u Martičevoj ulici, a 1935. zemljište od 32.000 m. kv. na Savskoj cesti, pri čemu se smatralo da Zbor treba biti u blizini Glavnog kolodvora, te se otklonila mogućnost iz 1924. kada je regulacijom bilo predviđeno da se Zbor smjesti u Maksimiru. Svaki od gradonačelnika; Vjekoslav Heinzel (1920-1928), dr. Stjepan Srkulj (1928-1932.), dr. Ivo Krbek (1932-1934), Rudolf Erber (1934-1936), dr. Teodor Pečić (1937-1939), povjerenik Mato Starčević (1940-1941), Werner (1941-1943) imali su svoj poseban odnos prema Zboru. Dr. Stjepan Srkulj iskorištava svoje vrijeme te piše Vodič "Zagreb" na više jezika, kako bi stranci mogli razgledati Zagreb prilikom svojeg posjeta Zagrebačkom Zboru. Analiza dotacija Gradskog poglavarstva Zagrebačkom Zboru.

IV. Državne vlasti i Zagrebački Zbor. (4 str.)

Povlastice koje je dobio Ljubljanski sajam 1921. dobio je i Zagrebački Zbor 1922. godine. One su se sastojale od 50 % popusta na željeznicama, te od oslobodenja carine za inozemne izlagače. Prema Zakonu o zaštiti industrijske svojine Ministarstvo trgovine i industrije tretiralo je Zagrebački Zbor kao izložbu, a ne kao prodaju.

Međutim s novčanim dotacijama išlo je teže. Pokrajinska vlada dala je određenu svotu prilikom otvorenja Zbora 1922. a nešto kasnije i centralna vlada u Beogradu dotira 600.000 kruna. Određena sredstva daju se do 1934., a tada se svaka novčana dotacija Zagrebačkom Zboru ukida što je vjerojatno u vezi s otvaranjem Beogradskog sajma. Odnos pojedinih ministara Trgovine i industrije prema Zagrebačkom Zboru ovisno je o njihovoj stranačkoj opredijeljenosti (Posebno obraditi odnos Gjura Šurmina 1925, Ivana Krajača od srpnja 1925. do veljače 1927, Želimira Mažuranića 1929. itd.).

Odnos Banske vlasti prema Zagrebačkom Zboru. U 1935. ban Kostrenčić pomaže novčanim sredstvima Zboru prilikom preseljenja.

V. Zagrebački Zbor i inozemni sajmovi i izložbe. (10 str.)

Zagrebački Zbor je bio otvorena vrata za trgovinu na Balkanu. Preko Zagreba europski i svjetski kapital ulazi u Jugoslaviju, ali isto tako se s domaćim sirovinama može upoznati europsko tržište. Zagrebački Zbor obavještava svoje komitente o svim značajni-jim sajamskim izložbama u svijetu i nastoji organizirati izlaganje naših izlagača na tim sajmovima. Gotovo na svakom velikom sajmu Zagrebački Zbor imade svog predstavnika o čemu svjedoče brojni izvještaji o tim sajmovima u dokumentaciji Zagrebačkog Zbora koja se čuva u Historijskom arhivu Zagreba.³ To se odnosi naročito na tradicionalne

³ Danas Državni arhiv grada Zagreba u Opatičkoj ulici.

sajmove Leipzig, Beč, Graz, Prag, Basel, Bruxelles (od 1919), Lavov i na pariške izložbe. Na tim velikim evropskim sajmovima izvjestitelji Zagrebačkog Zbora sakupljaju ideje i pozivaju svijet da dođu u Zagreb kao izlagači na Zagrebačkom Zboru i kao trgovci.

VI. Zagrebački Zbor i drugi sajmovi i izložbe u zemlji. (4 str.)

Zagrebački Zbor obavještava u svojem glasilu također o svim sajmovima i izložbama u zemlji, obavještavajući i o obilježju svakog sajma. Tako se za sajam 1921. u Ljubljani kaže da je slovenski po izlagačima, ali po kupcima i posjetiteljima da već ima općejugoslavenski karakter. G. 1922. održana je i trgovačko-industrijska izložba u Celju, 1924. izložba u Novom Sadu, 1925. zanatlijska izložba u Podgorici, zatim poljoprivredna izložba u Srijemskoj Mitrovici i iste godine i Jadranska izložba u Splitu prilikom otvorenja ličke pruge i otvaranja prve željezničke veze Zagreb - Split. Upravo poslije Jadranske izložbe Zagrebački Zbor obavezno svake godine u okviru svog specijalnog sajma dio svog izložbenog prostora daje propagandi turizma. Tridesetih godina otvaraju se i beogradski sajmovi.

VII. Zaključak. (4 str.)

Zagreb, 7. III. 1967. Mira Dimitrijević v.r.

Zagreb, 7. III. 1967. Mira Dimitrijević, v.r.

x.

3. Bruno Bušić, STUDLJSKI PROJEKT ZA MONOGRAFIJU O ZAGREBAČKOM VELESAJMU. (1940.-1945. I 1947. - 1967)¹

A. Zagrebački zbor u doba rata (1940.-1945. g.) (10 str.)

Za vrijeme II. svjetskog rata održane su dvije izložbe Zagrebačkog zbora:

1. Od 6. do 15. IX. 1941. godine.
2. Od 5. do 14. IX. 1942. godine.

U ovom dijelu monografije bit će sažeto ocrtano ratno stanje u Europi, stvaranje Pavelićeve NDH i njezino nastojanje da se što više afirmira u vojnom, političkom i ekonomskom području. Već afirmirane izložbe Zagrebačkog zbora bile su za to idealna prilika.

Sajmovi, odnosno propagandne izložbe, koje su se 1941. i 1942. godine održale u Zagrebu, trebale su posvjedočiti povijesni kontinuitet nove države

¹ O ovom razdoblju imademo samo brojne kataloge s praktičnim sadržajem. Za Zagrebački velesajam 2. rujna 1955. objavljena je monografija "Zagreb" u kojem ima i kraći povijesni osvrt, a takovi se osvrti nalaze i u luksuznim monografijama Zagreba iz kasnijih perioda. Kao prvi zbor uvijek se navodi 1910. godina. Tek 1986. objavljena je monografija "Zagreb, velesajamski grad" u izdanju izdavačke kuće Spektar koju je vodio Drago Zdunić u kojoj su autori Ante Gavranović, Vladimir Blašković a fotografije je izradio Milan Babić.

tvorevine te ostaviti jak utisak na druge marionetske i "savezničke" države, koje su se okupljale oko Njemačke i Italije.

Međutim, sa rasplamsavanjem narodnooslobodilačke borbe i revolucije, sve se više gube početne veze između "savezničkih" država, a ratni napori i pustošenja traže angažiranje samo u jednom pravcu.

Već 1941. godine se pokazalo, da su za ilegalce postojeće izložbe Zagrebačkog zbora pogodne, da se čitavom svijetu pokaže sva nemoć i izvještačenost nove državne tvorevine. Tako je 14.IX.1941. godine, dan prije službenog zatvaranja sajma, izvršena velika diverzija u Glavnoj pošti u Jurišićevoj ulici, koja je onemogućila svaku telefonsku vezu izlagačima iz Njemačke, Italije, Bugarske, Češko-Moravskog protektorata, Francuske, Nizozemske i Mađarske, i njihovih matičnih zemalja.

Prilozi: Nekoliko fotografija, koje će ocrtati postojeće kontraste i propagandno značenje tadašnjih izložaba (fotografije sa Zagrebačkog zbora, fotografije nakon izvršene diverzije u Glavnoj pošti, fotografije sa seljačkih sajmišta izvan kontrole okupacijskih snaga).

B. Zagrebački velesajam nakon Oslobođenja (oko 150 str.)

U ovom dijelu monografije bit će prikazani ekonomsko-materijalni i društveno-politički čimbenici, koji su u svom međusobnom spletu i utjecaju pridonijeli, da je Zagrebački velesajam danas jedan od najvećih i najpoznatijih u svijetu. Prilikom pisanja koristit će se sva raspoloživa arhivska i druga dostupna gradja, te će se imati na umu najnovije saznanje o promatranom vremenskom razdoblju tako, da se snagom iznesenih činjenica i izvedenih zaključaka predoči sva monumentalnost, ekonomska stabilnost i perspektivnost Zagrebačkog velesajma.

Ovaj dio monografije bit će podijeljen na dva dijela i to:

1. Zagrebački velesajam od 1945. do 1956. godine. (veličina: oko 50 str.)
2. Zagrebački velesajam od 1956. godine do najnovijih dana (Veličina: oko 100 str.)

Prilikom razrade ove teme neće se ispustiti iz vida da se Zagrebački velesajam razvijao u sklopu našeg ekonomskog sustava te će prema tome biti potrebno izvršiti određenu periodizaciju u skladu s nastalim društvenim i ekonomskim promjenama. S tim u vezi bit će potrebno prikazati:

1. Razdoblje centralističkog upravljanja privredom, kada je dominirao etatiistički model društveno-ekonomskih odnosa. To je bio vremenski period od 1945. do 1950. godine.

2. Razdoblje od 1950. do 1952. godine kada je izvršena određena deetativizacija državne uprave i kada su usvojena osnovna načela društvenog samoupravljanja.

3. Razdoblje od 1952. do 1954. godine, koje počinje uvođenjem novog privrednog sustava.

4. Razdoblje od 1954. do 1958. godine, kada su izvršene nove značajne promjene u društveno-ekonomskim odnosima.

5. Razdoblje od 1958. godine do danas, kada je pravnim propisima ozakonjena samostalnija inicijativa radnih kolektiva i organa upravljanja.

Ova periodizacija bit će uzeta u obzir tek u onoj mjeri u kojoj su konkretne društveno-ekonomske mjere utjecale na razvoj i značaj Zagrebačkog velesajma. Međutim trebat će ukazati i obrazložiti pojedine društveno-ekonomske pojave, koje je potaknuo i uvjetovao Zagrebački velesajam samim svojim postojanjem i stalnom izraženom tendencijom da se pretvori u neophodnu međunarodnu instituciju. Između ostalog, Zagrebački velesajam je učinio da liberizacija naše vanjske trgovine i deetatizacija naše vanjske politike postanu neodgodiva nužnost.

Zagreb kao prvoklasno željezničko čvorište, kao najjače industrijsko središte Jugoslavije te jako kulturno, umjetničko, turističko i političko središte, preko svoga velesajma postaje sve više središte susreta Istoka i Zapada, središte gdje će dva različita ekonomska i politička sustava moći usporediti svoje uspjehe i uvidjeti perspektivu novih napora, koje poduzimaju.

U monografiji će dalje biti istaknuto značenje Zagrebačkog velesajma s obzirom na ulogu koju igra na međusobnom okupljanju i zbližavanju neangažiranih zemalja, s tim u vezi podvući važnost paviljona: Afrika - Azija - Jugoslavija.

Nadalje će biti prikazano da je Velesajam tijekom povijesnog razvoja rastao s gradom tako da svako širenje Velesajma znači nove urbane promjene u Zagrebu (Trnsko, Savski gaj i sl.), te djeluje na tempo privrednog razvoja, životni standard stanovništva, mijenjanje njegove socijalne i nacionalne strukture, te istodobno potiče nove migracije, kao i čitavi niz novih privrednih djelatnosti, kulturnih, umjetničkih i političkih manifestacija.

Postupno biti će izloženi specifični rezultati svakog pojedinog Velesajma, ali se neće ići u ponovno nabranje i zamorno iznošenje već prethodno opisanih stvari. Bit će iznijete one činjenice iz kojih će se vidjeti velike kvalitativne i kvantitativne promjene, koje neprestano slijede od jednog Velesajma do drugog.

Prilozi:

- a. Fotokopije pojedinih dokumenata vezanih za razvoj Zagrebačkog velesajma;
- b. Fotokopije izložbenog prostora na Savskoj cesti, fotografije novog izložbenog prostora na desnoj obali Save, kao i fotografije novih stambenih naselja oko Velesajma, te fotografije zemljišta prije izgradnje paviljona, kao i fotografije sadašnjeg izgleda nekadašnjih izložbenih paviljona na Savskoj cesti (život u Studentskom centru, Međunarodni majski festival studenata i sl.);
- c. Vedute Zagreba i okolice.
- d. Kronološki prikaz s naznakom najvažnijih karakteristika svakog pojedinog Velesajma;
- e. Tabelačni i grafički prikazi brojčanih pokazatelja;
- f. Fotokopije velesajamskih publikacija, kao i fotokopije članaka u inozemnom tisku o Zagrebačkom velesajmu;

- g. Fotokopije pojedinih ekspanata i priredaba koje se održavaju u sklopu Velesajma;
- h. Fotokopije raznih dopisa i priznanja, privatnih i službenih, odnosno kolektivnih i pojedinačnih;
- i. Biografije istaknutih rukovodilaca, koji su zaslužni za razvoj Velesajma;
- j. Popis zemalja izlagača na Zagrebačkom velesajmu, kao i geografska karta svijeta na kojoj će biti posebno označene zemlje izlagači;
- k. Popis najznačajnijih sajмова u inozemstvu s naznakom najosnovnijih karakteristika;
- l. Popis velesajamskih gradova s naznakom njihovih veza sa Zagrebom i Zagrebačkim velesajmom;
- m. Rezimei na našem jeziku i stranim jezicima.

U daljnjem radu bit će detaljnije razrađeno pitanje o vrsti i broju priloga, kao i o njihovoj broju.

S U M M A R Y

THE PROJECT FOR THE HISTORY OF THE ZAGREB TRADE FAIR IN 1967 (ON THE OCCASION OF THE 90TH ANNIVERSARY OF THE ZAGREB TRADE FAIR)

The first trade fair of the Zagreb council took place in September, 1909 on the area between the girl's secondary school and the public school, that is to say on the corner where Drašković street meets Martićeva street.

Eventhough four shows were held before the first world war, 36 before the second world war, and from 1947 to today a great many more, this very important aspect of economic history, where many important business deals were signed and which laid the foundations for Zagreb's economy, does not yet have its own scholarly monograph. Efforts were always made to draw exhibitors, but when a fair ended, the event was quickly forgotten, or, it could be said, everything that could be done was done to minimize the accomplishment made.

It cannot be said that there were no attempts to write this history. Leaving aside various brief attempts in the period before 1928, when a Belgrade fair did not yet exist, in 1959 Dr. Rudolf Bičanić wrote a manuscript that could be called the "History of the Zagreb Trade Fair." Despite Bičanić's attempt to conform to the official historiography of the era, the manuscript was never published. In 1967, under the auspices of the Institute for the history of the worker's movement (now the Croatian Institute for History), the task of writing this history was assigned to the following group: Dr. Miroslav Despot, Dr. Tomislav Timet, Bruno Bušić, eng., and prof. Mira Dimitrijević (Kolar). They were told to construct a project that within two years would prepare a comprehensive and theoretically sophisticated history of the Zagreb Trade Fair. The project was begun according to the guidelines set out, but it was never completed; after Dr. Tuđman was removed as director of the institute, the institute was deemed too "unreliable" to complete the task.